

O‘ZBEKISTON VILOYATLARIDA KASHTACHILIK SAN’ATI MAKTABLARI

Avezmuratova Nigora Xayitbayevna

Toshkent shahar Yashnobod tuman 307-DIUM “Texnologiya” fani o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada kashtachiliklarni rivojlanishi va kashtachiliklar turlari to‘g‘risida ma‘lumotlar keltirilgan. Viloyatlar va tumanlarda kashtachilikni rivojlantirish va qo‘llanilishi keltirilgan.

Kalit so‘zlar: *so‘zana, kompozitsiya, bezak, naqsh, chok, poetik rang*

Kashtachilik – O‘zbekiston amaliy bezak san’ati turlari orasida o‘zining qadimiy an’analariga ega bo‘lgan san’at turi hisoblanib O‘rta Osiyoning yirik savdo hunarmandchilik markazlari va qishloqlarida keng tarqalgan. San’atning ushbu turi o‘zining poetik rangining saqlab qolishi bilan birga xalq orasida qadrlanib, o‘z mohiyatini yo‘qotmadi. Kashtachilik asosan 6 ta hududiy guruhlarga, ya’ni maktablarga bo‘linadi. Jumladan, Nurota, Buxoro, Samarqand, Shahrisabz, Toshkent hamda Fargona kashtachiligi maktablaridir.

Kashtachilikning yirik markazlaridan biri sanalgan **Nurota** asrlar mobaynida kashtalarning mukammalligi, aniq ifodaliligi, tasvir aniqligi, o‘simlik naqshlarining serjilvaligi bilan boshqa maktablardan ajralib turadi. So‘zanaga mallarang, tillarang, havorang, pushti, nofarmon och yashil ranglar bir – birlari bilan uygunlashib o‘zgacha bagridillik baxsh etadi. Naqshlari romb shaklida tuzilgan hamda tishli barglar bilan bezatilgan. Katakli, panjarali so‘zanalar ham Nurota kashtachiligining yana bir turi hisoblanadi. Uning kataklari shoxli barglar, shoxli gullar va kosagullar, hamda qushlar va hayvonlarning shakli bilan to‘ldirilgan. Shunday so‘zanalar ham borki, ular mato fondidan ayrim gulli motivlar shaxmat tarzida joylashgan.

Nurota kashtalari asosan “bosma” uslubi bilan tikiladi va naqshlarning cheti zanjirsimon uslub bilan aylantiriladi. Kashta ranglari och ranglar bilan tikilgan. Nurota kashtachiligida quyidagi kashta turlari va badiiy buyumlar tikiladi: so‘zana, nimso‘zana, takiyapo‘sh, joynamoz, joypo‘sh, zardevor, gulko‘rik, belbog, qo‘lro‘mol, yostiqliq, choyxalta, choyshab. Kashta asosan bo‘z, chit, satin, shoyi, baxmal movutga tikiladi. Iplari ipakdan yigirilib, bo‘yoqlari tabiiy o‘simliklardan olinadi. Lekin hozirgi kunda sun‘iy toladan yigirilgan va kimyoviy bo‘yoqlar bilan bo‘yalgan iplar kashtachilikda ishlatilmoqda. Nurota kashtalarini engil, yorqin tonlar: qum, oltin, havorang, malina, pushti, och ko‘k rangli iplari bilan tikilgan.

Samarqand kashtachiligi yorqin va o‘ziga xosligi bilan alohida ahamiyatga ega. Buxoro, Nurota, Shaxrisabz kashtachiligini an‘anariga yaqin bo‘lishiga qaramay Samarqand kashtachilik maktabi o‘zining badiiy mahobatligi, ranglarining qat‘iyiligi, tozaligi, shakllari harakatchanligi bilan alohida ajralib turadi.

Samarqand kashtalari Nurota va Buxoro kashtalaridan farq qiladi. Ularning guli yirik va uygundur, hamda ko‘pincha “bosma” chok qo‘llanilgan. Samarqand kashtalarining asosiy motivi barglar bilan o‘ralgan doira – turunjdan iboratdir. Eski kashtalar kishiga nozikligi va gullarining xilma – xilligi, batartibligi hamda ranglarining bir – biriga monandligi bilan ta‘sir etsa, yangi kashtalar kishilarni formalarining kuchi o‘ynoqligi, dadilligi, ifodaliligi va gullarining rango rangligi bilan kishini maftun etadi.

O‘rta Osiyoning qadimiy shaharlaridan biri **Shahrisabz** kashtalari diqqatga sazovordir. Shaharda ko‘zlarni yashnatuvchi gullar va yaxshi o‘simliklar ko‘p bo‘lganligi uchun u “yashil shahar” nomini olgan. XIX asrda Shahrisabz, Buxoro amirligi tarkibidagi beklıklardan biri edi. Beklar va amirlar saroylari kashtalarga buyurtma beruvchi asosiy iste‘molchilar edi. Shuning uchun Shahrisabz ayollari mayda kashtachilik mahsulotlaridan sanalgan so‘zana, to‘n, shuningdek, ot yopgichlariga bezaklar tikishar edi. Shahrisabz kashtalari shahar muhitining estetik didini aks ettirdi. Chunki ular saroy ustaxonalarida ishlagan ustalar va rassomlarning ijodiy ishi. Xalq bezagi an‘analari shahar kashtachiligi uchun asos bo‘lgan. O‘rtada gul

ko‘rinishidagi asosiy nishon, uning atrofida turli naqshinkor gul shaklidagi bezaklarni tushirib, ishlov berish shahar kashtalarining asosiy xususiyatidir. Shahrisabz chevarlari kandaxayon chokidan ko‘proq foydalanilgan. Shuningdek, ular bosma, yo‘rma, iroqi choklari ham ishlatilgan.

Shahrisabz kashtalari gul bezaklarining mo‘lliciga ko‘ra Buxoro va Nurota kashtalariga yaqin turadi. Shahrisabz kashtachiligi uchun hoshiyaga tushiriladigan chohor, chiroq usuli xos xususiyat hisoblanadi. Bu usul turmushda ishlatiladigan chiroq shakliga monand ishlangan. Shahrisabz kashtalarida ko‘p sonli gul bezaklari orasida bir qarashda ko‘zga tashlanmaydigan qumgon, anor kabi tasviriy vositalar ko‘p uchraydi. Shahrisabz bezakchiligida keng tarqalgan yo‘nalishlardan biri ko‘p mayda gullar bilan bezatilgan gullayotgan novda ko‘rinishdir. Xususan, to‘q qizil rangni och ko‘k bilan yoki yorqin qizil rangni sariq rang bilan ishlatish odat bo‘lgan.

Yana bir kashtachilik markazlaridan biri **Toshkent** kashtasi hisoblanadi. Toshkent kashtalari ikki tipga bo‘linadi: bu palak va gul ko‘rpadir. Toshkent kashtachiligidagi palak va gulko‘rpalarni bezashda ko‘p mativlar masalan, yulduz, katta – katta doiralalar, gulli shaxchalar ishlatilardi. Tikishda asosan “bosma” chok qo‘llaniladi. Toshkent palaklarining kompozistiyasi to‘q qizil rangli bir – bir tekis tikilgan doiralardan iborat.

Doiralarning soniga qarab masalan “olti oylik kapalak”, “o‘n ikki oylik kapalak” va hokazo deb yuritiladi. Gul esa markazdagi yulduz yoki doira va gulli shoxlardan iborat bo‘lib, fonining ko‘p eri tikilmaydi, bo‘sh qoladi. Hozirgi kunda Toshkent kashtalari butunlay o‘zgarib ketdi. Doiralalar soni kamayib, o‘lchami kattalashdi, ular qatori o‘rnini yangi usuldagi bitta katta doira egallaydi.

Bunday palaklar “oy palak”, “qiz palak” va “tohora palak” deb ataladi. Ular bir tekis fonida ochiq joy qolmaydigan qilib tikiladi. Kashta ranglari bir – biriga umuman qarama – qarshidir. Kashta ranglari bir – biriga umuman qarama – qarshidir. Kulrang chiziklar tikilgan, qolgan joylari bir tekis to‘q qizil rangli iplar bilan to‘ldirilgan.

Fargona vodiysi kashtachiligi ham eng diqqatga sazovor kashtachilik markazlaridan biri hisoblanadi. Fargona vodiysi - kashtalar shoxsimon grafik gul yoki

konstentrik aylanalardan, doira turunjaridan iborat bo‘lgan va yaxshi yigirilgan ipak bilan “vosita” chokda tikilgan, shuningdek kompozistiyasi fonida ko‘p bo‘sh joy qolishi bilan ajralib turadi. Fargona kashtalari to‘q ko‘k yoki binafsha rang shohi va satinlarga tikilgan bo‘lib, gullar yuzaga erkin joylashgan va ular juda nafisligi bilan ajralib turadi. Fargona kashtasi asosan qora fonga yorqin ipaklar bilan tikilgan, qizil malina rang gulli oq qizil malina rang oq sariq butalarning galma – gal qaytarilishi natijasida rangdor ritmli hosil qilinadi. Hamda Fargona do‘ppilarini eslatadi.

Mahalliy kashta maktablari orasidagi farqni gapirar ekanmiz **Surxondaryo** kashtachilik san’ati bilan ham tanishishni joiz topdim. Surxondaryo kashtalari o‘troq va ko‘chmanchilik madaniyatining qorishuvini ifodalovchi ranglar jilosi, kompozistion tuzilmasi, bezak lavhalari tizimida o‘z ifodasini topadi. Surxondaryo kashtachiligida XX asr birinchi yarmida o‘simlik va geometrik bezaklardan keng foydalanilgan. Ilon izi chiziqlar, gullar tasviri, qo‘chqor shoxlari to‘lqin ko‘paytiruv alomatlari shular jumlasidandir.

So‘zanalari o‘ziga xos alohida boy manzarani namoyon etgan, ularda dunyoning yaratilishi, tabiat, baxt va muhabbat haqida asrlar davomida yuzaga kelgan tasavvurlar she’riy shalda aks ettirilgan. O‘rtada odatda, aks quyosh va oyni mejozit aks ettiruvchi ulkan doiralar joylashadi. Doiralar oraligida bodomgul, lolagul, atirgul kabi ismli naqshlar erkin joylashgan, butalarda qaldirgoch va bulbullarning turli maqomdagi tasvirlari aks ettirilgan.

O‘zbekistonning boshqa tumanlarida bo‘lganidek, Boysun kashtachiligida ham ishlash va handasaviy naqshlar ustunlik qiladi. Joynamozlarda ko‘pincha anor va lola tasviri aks ettiriladi. Choyxalta, oynaxalta, belbog, dastro‘mol va sochiqlar ham gul bilan to‘ldirilib chiqiladi.

Kashtachilik san’atining qadimgi maktablaridan bo‘lmish **Buxoro** viloyatining milliy kashtachilik, san’atini o‘ziga xos xususiyatini, tabiiy bo‘yoqlarini qo‘llanilishi texnologiyasi va bezaklarining qadimiy nusxalarini tikilishi, shu kunda xalqimiz diqqat e’tiborini o‘ziga tortadi.

Buxoro kashtachilik san'ati bilan tanishish, uni o'rganish yoki avlodga etkazish kerak. Buxoro kashtalarining o'ziga xos belgilaridan biri ularda "yorma" choki mahorat bilan qo'llanilishida va havo rang, gul rang, binafsha rang, pushti va och sariq rang, qizil malina va ko'k ranglar bilan uygunlashidadir.

Buxoro kashtalarida "yorma" chokdan tashqari, kompozistiyasi, tuzilishi va gullarni ham juda xilma – xildir. Mato yuziga bir tekis joylashgan ingichka shoxdagi gullar shoxlar bilan o'ralgan yo'rma do'zi qilinganligi bilan ajralib turadi. Buxoro maktabida esa, ko'proq igna bilan birga yo'rma choki bajarilgan.

Gijduvon chevarlari ipak ipni chap - rost qilib chillikda tob berib bajarsalar, buxoroliklar birishim iplari bilan chap rost toblamasdan kashta tikishgan. Gijduvon kashtalari asosan oq, kulrang, malla, tabiiy rangli karbos, qizil satin, oq surp va qo'ngir rang rensqa tikilgan bo'lsa, Buxoro kashtalari oq karbos, rangli adras, shoyi va histori matolarga bajarilganligi bilan farqlanadi. Gijduvon so'zanalari joypo'sh va joynamozlari kompozistiyasi an'anaviy markaziy maydon, keng hoshiya va 2 ta tor hoshiyalardan iborat, markaziy maydonda simmetrik naqshlar ketma – ket holatda joylashtiriladi. Keng hoshiyada asosan markaziy maydondagi naqshlar simmetrik holatda takrorlanadi yoki "islmiy" holatda takrorlanadi, naqshdan iborat bo'ladi. Ikkita tor hoshiyada bir – biriga o'xshash geometrik "islmiy" naqsh, "miandr", "mavj" yoki "sebarga"dan ikki yoki uch qator yorma chiziqlari o'tkazilgan. Kompozistiyani birinchi holatda asosan geometrik doiralar, "to'pbarggullar", butalar va shoxchalar tashkil qiladi. Ochiq qolgan joylarga barg, shoxcha, ko'zacha, oftoba, ayrim hollarda qushlar tasviri tikib to'ldiriladi.

Kashtalarda – butagul, gul daraxt, qo'shko'rak, tagalak, anguri, shobarg kabi shaqshlar uchraydi. Ba'zi hollarda katta binolarning arab yozuvida forsiy va turkiy tillardagi baytlar tikib bezatishgan. Odatda, yirik katta buyumlari nusxalarini maxsus tajribaga ega bo'lgan chizmakash – nusxachalar chizishgan. Chizmakash naqshlarni "rangli siyo" – qora tabiiy bo'yoqlar bilan chizgan. Kashta kompozistiyasi chizilayotganda, matoh yaxshi taxta qilib tikilgan, uning dioganallari bo'yicha qatlab markazi topilgan, keyin asosiy maydon va keng hoshiyaga ajratilgan. Har bir kashta

nusxasini yaratish chizmakash uchun ijodiy jarayon hisoblangan. U hech vaqt tayyor ulgudan nusxa kuchirmagan. Ammo u kashta nusxasini kashtachiga ham chizma tariqasida bermagan. Uning hunari shaxsiy sirga ega deb hisoblangan. Kashtachilar kashta tikishda ayrim unsurlarni tikmay qoldirishgan. “Chashmi bulbul”, “dandon”, “dutarafa dandon”, “zanjiri”, “barra tishi” naqshlari kashta qismlarini chegaralashda qo’llanilgan. Gijduvon kashtachilari ranglarni mahalliy tilda: pistoqi yashil, nofarmon – siyohrang gulobi ko‘k, shirchoyi – nilobi, gilosi – to‘q qizil, kabo‘ti – yashil, siyoh – qora, zard – sariq, xokistar – kulrang.

Ipak iplari tabiiy bo‘yoqlarga bo‘yash uchun ip kalavalari achchiq tosh eritilgan suvga solib qo‘yilgan, keyin tozalab olingan, rangga solib qaynatilgan va sirkali suvga botirib olib quritilgan. Quritilgan ip qayta kalava qilinayotganda silliq tayoqcha bilan tekislangan. Tekislangan ip igna teshigidan yaxshi o‘tgan. XX asr boshlarida kelib tabiiy ranglar o‘rnini anilin bo‘yoqlar egalladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Samiyeva Sh.X., Barnayeva D.X, RaHimova M.M. *Kashtachilik va badiiy did.* – Buxoro, “Iste’dod”, 2014. – B.13-24.
2. Truxanova A.T/*Tikuvchilik texnologiyasi asoslari.* – T.: “O‘qituvchi”, 1990. – B. 64-94.
3. Mirbobyev V.A. *Konstruktson materiallar texnologiyasi.* – T.: “fan va texnologiya” nashriyoti, 2016. – 236 b.